

SCHOLA MENSORUM U VIMINACIJUMU

Najveći procenat dosada poznatih antičkih natpisa, klesanih u gornjomezijskim radionicama, pripada dvema kategorijama, nadgrobnim i zavetnim spomenicima, čije su karakteristike, bilo u formi ili sadržaju, dobro poznate. Samo mali broj natpisa, međutim, u vezi je sa kakvim događajem, posvećen određenoj ličnosti ili je namenjen nekom objektu (termama, hramu, putu i sl.). Nedavno je jedan od takvih retkih spomenika otkriven u Viminacijumu¹. Objavljujući ga na ovome mestu, želeli smo da se, makar i skromnim prilogom, uvrstimo u red poštovaoca profesora Milana Budimira, kome dugujemo zahvalnost za prva saznanja iz oblasti klasične filologije i književnosti.

Ujesen 1971 godine, prilikom zemljanih radova na terenu sela Drmno u okolini Požarevca, otkriven je gornji deo stuba od crvenkastog mermera (sl. 1). Stub je pri vrhu neznatno proširen blagom kosom profilacijom, a pri dnu, ispod poslednjeg reda, horizontalno odbijen. Zadnji deo na kome nije bilo natpisa, uzdužno je odlomljen celom visinom spomenika.

Natpisno polje, odn. cela sačuvana površina stuba, brižljivo su zaglačani i polirani. Slova u natpisu dublje su i marljivo rezana, u redovima nejednake dužine. Počeci redova ne polaze od iste vertikalne linije, već formiraju izlomljenu liniju tzv. „paragrafski“ raspoređen tekst², a slično je i sa krajevima redova. Razmak između redova nije ujednačen.

Znači za rastavljanje su u obliku dve manje kose crtice koje se dodiruju pod ostrim uglom; izuzev u r. 4 dosledno su označavani. Ligature su malobrojne (r. 3, 7), od dva spojena slova.

Dimenzije spomenika: visina 0,57 m., prečnik 0,48 m. Visina slova 3,5—5 cm. Razmak između redova 1—3,5 cm.

¹ Spomenik je našao Ivan Korbar, zemljoradnik iz sela Drmno (Viminacium), prilikom zemljanih radova na svom imanju. U Požarevac ga je preneo Velja Radojčić, koji je odmah potom o nalazu obavestio muzej. I ovom prilikom izražavamo zahvalnost Velji Radojčiću i kustosu muzeja u Požarevcu Milanu Pindiću, koji su nam omogućili da snimimo i objavimo ovaj spomenik.

² Paragrafski uređen tekst u natpisu karakteriše bolje spomenike, svečanijeg karaktera, naročito u početnom periodu produkcije gornjomezijskih radionica (I—II vek n.e.). Sreće se, međutim i kasnije (III—IV vek), ali znatno ređe, gotovo izuzetno.

Spomenik se danas nalazi u Požarevcu, u kući vlasnika Velje Radojčića, gde sam ga video marta 1972. godine.

	duž. red. (cm.)	vis.
SCHOLAE	20	3,5
GENIO MEN	40	5
SORUM ET LEG VII	39	3,8
CL PRO SALUTE	37	3,7
5 DD NN AUGG	37	4
ALEXANDER FOR	41	3,7
TUNATI DISP HERR	42	3,5
D D	10	3,5

Scholae / Genio men/sorum et leg(ionis) VII / Cl(audiae) pro salute / d(ominorum) n(ostorum) Aug(ustorum duorum) / Alexander For / tunati disp(ensator) horr(eorum) / d(onum) d(edit) /.

Neuobičajeni početak natpisa pokazuje da je ovaj brižljivo urađen stub, od skupocenog i retkog materijala³, posvećen sholi odn. geniju mensora, podignut možda na mestu koje u logoru nosi takvo ime. Ovim nazivom, uopšte uzev, obeležavaju se mesta za odmor i okupljanje. Ponekad su *scholae* u otvorenom prostoru, ali najčešće to su polukružna sedišta od kamena u zatvorenim objektima čija je namena vrlo raznolika.⁴ Tako, naprimer, u rimskim termama *scholae* su apsidalne niše koje služe za odmor i obično se nalaze pri ulazu u kupatilo⁵. Kod Plinija se spominje *schola in Octaviae porticibus*⁶, gde je jedna prostorija, ukrašena slikama i statuama, povezana sa bibliotekom. Otuda su *scholae* takođe i mesta za sastanke, napr. *scho'a poetarum*, gde su saopštavane novosti iz literature, itd.⁷

U natpisima često nalazimo potvrde da su i rimska kolegija imala svoje prostorije za okupljanje, koje su se nazivale *scholae collegii*. Tako su nam dokumentovane *schola dendroforum* iz Tuskula⁸, *schola collegi fabrum civitatis Volsinensium*⁹ i dr.¹⁰

³ Spomenik je izrađen od crvenog serpentina sa proslojem belog korunda (alotropska modifikacija mermersa). Prema saopštenju M. Radovanovića, docenta beogradskog Univerziteta, kamen za spomenik potiče ili sa Fruške Gore ili iz Homoljskih planina, iz okoline Petrovca na Mlavi (manastir Gornjak).

⁴ O raznolikim vidovima u kojima se javljaju *scholae*, v. iscrpan članak Huga, *Scholae*, RE II A, 1921, 618—621.

⁵ U Pompejima su otkrivene četiri takve niše tzv. *scholae labri*. Up. Hug, loc. cit.

⁶ Plin., Nat. Hist. XXXV, 114.

⁷ Pored navedenog Hugovog članka, za *scholae* v. i R. Cagnat, Daremb-Saglio Dict. IV 1120 sqq.

⁸ Dessau, ILS 6210.

⁹ Dessau, ILS 7217.

¹⁰ O oblicima udruživanja u kolegije, a takođe i o sholama piše opširno J. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains* I, Louvain 1895; v. naročito pp. 219—229.

Kada se radi o vojnim jedinicama, istakli bismo da je dosada potvrđeno postojanje više shola vezanih za pojedine kategorije vojnika. *Scholarum cum imaginibus sacris* u Lambezi podižu za spas trojice careva milites duplarii legionis III Augustae, a pojedinačno se spominju jedan cornicularius, actarius i quaestor¹¹. Pripadnici iste legije, optiones¹², a potom i officiales Aeli Saturnini praefecti legionis (cornicularius i librarii)¹³, imaju takođe svoje shole u Lambezi, a dokumentovani su i spomenici koje pojedinačno, genio scholae, dižu jedan quaestor¹⁴, speculator¹⁵ i konsularni beneficijarije¹⁶. Iz nešto više od dvadesetak natpisa u kojima se spominju scholae militum¹⁷, saznajemo da postoje još schola beneficiariorum¹⁸, s. speculatorum¹⁹, s. decurionum²⁰, s. tubicinum²¹, s. signiferorum²², s. centurionum²³, s. vexillarium²⁴, s. armaturorum²⁵, s. polionum²⁶. Pri tome je karakteristično da gotovo polovina dosada dokumentovanih shola u natpisima potiče iz Lambeze, srazmerno veći broj je potvrđen u balkanskim provincijama, Panoniji i Dakiji (Potaissa, Aquincum, Alsó-Ilosva, Brigetio, Apulum, Sirmium), dok su scholae vrlo retke u zapadnim oblastima carstva²⁷.

¹¹ Dessau, ILS 9098.

¹² CIL VIII 2554 = Dessau, ILS 2445.

¹³ Dessau, ILS 9099.

¹⁴ CIL VIII 2601. Ista ličnost podiže i spomenik CIL VIII 2602, sa gotovo identičnim tekstom.

¹⁵ CIL VIII 2603 = Dessau, ILS 2376.

¹⁶ CIL VIII 10717 = 17628 = Dessau, ILS 2400.

¹⁷ O vojničkim udruženjima — *scholae principium* — raspravljano je na više mesta, naročito posle otkrića brojnih spomenika u Lambezi, napr. M. Besnier, *Les scholae des sous-officiers dans le camp romain de Lambèse*, Mélanges d'archéol. et d'hist. (Ec. Fr. de Rome) 19, 1899, 199—258. R. Cagnat, *op. cit.* H. Parker, *Hist. of the Rom. World A. D. 138—337*, London 1935, 85 sqq. U novije vreme, ovim pitanjima pozabavio se kod nas J. Šašel, *Bellum Sordicense*, Situla 4, Ljubljana 1961, 5—9, koji kao građu izlaže i komentariše dvadeset i dva spomenika u kojima se spominju vojničke scholae. Kao povod za ova razmatranja Šašela je poslužio novi nalaz iz Sirmijuma — odlomak nadgrobnog spomenika, u kome se spominje *schola centurionum* legije VIII Augusta.

¹⁸ Pored spomenutog natpisa iz Lambeze CIL VIII 10717 = Dessau, ILS 2400, *schola beneficiariorum* se navodi u natpisu CIL III 876 (Potaissa) iz 200. godine.

¹⁹ CIL III 3524 = Dessau, ILS 2375. Aquincum (a. 228). *Schola speculatorum* se spominje i u jednom natpisu iz Apuluma u Dakiji: A. Domaszewski, *Die schola der speculatores in Apulum*, Jahreshefte 4, 1901 Beibl., 3—8.

²⁰ CIL III 7626 = Dessau, ILS 2545. Alsó-Ilosva u Dakiji.

²¹ CIL III 10997 = Dessau, ILS 2353 = L. Barkóczi, *Brigetio*, 1951, n. 194 tab. XLI t. 3.

²² L. Barkóczi, *Brigetio*, n. 149, tab. XLIV t. 4.

²³ Pored spomenutog natpisa iz Sirmijuma J. Šašel, *op. cit.*, 3 sqq. = ILJ n. 272, *schola centurionum* je potvrđena i u jednom natpisu iz Brigetija: L. Barkóczi, *Brigetio* n. 242, tab. XLV t. 5.

²⁴ CIL V 2572. Comum.

²⁵ CIL X 3344 = Dessau, ILS 5902 Misenum. Natpis se datuje posle 159. godine.

²⁶ Dessau, ILS 9493. Lion (a. 207).

²⁷ Pored navedenih natpisa u kojima se spominju scholae vojnika, poznato je i nekoliko drugih natpisa gde su navedene funkcije činovnika u sholama, napr. *curator scholae* u jednom odlomku iz Lambeze CIL VIII 2562; katkada se jasno ne

Schola mensorum dosada, kako smo videli, nije dokumentovana, niti je, takođe, poznata dedikacija u obliku *scholae genio mensorum* kao u našem natpisu. U navedenim spomenicima iz Lambeze koji spominju *scholae*, srazmerno su česte posvete *genio scholae*²⁸, ali ni u jednom primeru nije zabeleženo samo *scholae*. Usamljenoj dedikaciji sa našeg natpisa blisku analogiju nalazimo jedino u natpisu iz Brigetija, posvećenom geniju legije I Adiutricis i sholi centurionum, datovanom u 247—249 godinu²⁹. Uzgred da napomenemo da iz Brigetija potiče i natpis sa dedikacijom *genio mensorum*³⁰, dok su natpisi podizani geniju legija inače vrlo rasprostranjeni i dobro dokumentovani.

Navedeni jedinstveni oblik dedikacije *scholae genio mensorum* mogao je nastati iz više razloga. Možda, najpre iz želje klesara (dedikanta) da se jasnije istaknu i *schola* i *mensores*, pa je *scholae* izdvojeno u gornjem početnom redu, a *genio mensorum*, slovima većeg modula, u r. 2—3 sa uočljivim razmakom između njih. Nije isključeno da je viminacijska shola, kako je to slučaj i u Lambezi, obuhvatala i druge principale srodnih nadležnosti, pa bi i to mogao biti razlog za navedeni redosled u dedikaciji. Najzad, ne sme se isključiti mogućnost da je, sem pomenutih uglavnom formalnih razloga, dedikacija *scholae* nastala usled promena u sadržaju ove institucije, čiji je kulturni karakter, prema Domaševskom³¹, bio dominantan, o čemu će još biti reči u daljem tekstu.

Mensor je u natpisima često opšta oznaka za tehničara koji službeno ima veze sa kakvim merenjima. Tako su poznati *mensores agrarii*, *frumentarii*, *machinarii*, *sacomarii*, *mensores aedificiorum* i dr.³² U vojnoj organizaciji legije, međutim, *mensores* pripadaju naročitoj grupi vojnika — principala — koji se brinu za gradnju i uređenje logora, za snabdevanje vojske i sl.³³ Njihov broj nije bio stalan, već je zavisio od više činilaca: od mesta, veličine vojne jedinice, vremena,

vidi o kakvoj se sholi radi, kao u natpisu CIL VI 215, u kome su spomenuti *optio*, *centurio* i *vexillarii* koji obnavljaju sholu. Slično je i sa sholom CIL VI 30945 koju ukrašava jedan *centurio legionis III Cyr. ex corniculario*.

²⁸ Na većem broju dosada poznatih spomenika koji su podignuti u vojničkim sholama u Lambezi, Akvinkumu, Potaisi, Brigetiju i dr. (v. nap. 14—16, 18, 20, 22, 23), zabeležena je posveta *genio scholae*. O posvetama geniju uopšte, u našim oblastima, v. R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, 62.

²⁹ L. Barkóczi, *Brigetio* n. 242, tab. XLV t. 5. Tekst natpisa donosimo prema Šaselu, *Bellum Serdicense* 6, n. 7: *Genio leg(ionis) I Adi(utricis) p(iae) f(elicis) Philippianae / sc(h)olae 77 (centurionum) ob ho(norem dd(ominorum duorum) nn(ostorum) / C. Silv(in)ius / Clu[.]us / ex optione / leg(ionis) II Aug(ustae) / d(onum) d(edit)*.

³⁰ CIL III 10976 = Dessau, ILS 2376.

³¹ A. Domaszewski, *Religion d. röm. Heeres*, Westdeutsche Zeitschrift f. Gesch. u. Kunst XIV, 1895, 68—95. Idem, *Neue Heidelberger Jahrbücher* IX, 1899, 148—163. Po Domaševskom, *scholae* su svetišta u kojima pojedine kategorije vojnika podižu žrtvenike. V. komentar o ovim pitanjima u Šasela, *op. cit.*, 8—9.

³² O dužnostima *mensora* v. iscrpan članak Fabriciusa, *Mensor*, RE XV 1, 1953, col. 956—960. Za *mensores* u vojsci v. A. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln—Graz 1967², 45 sq.

³³ Pored navedenih Fabricija i Domaševskog, o nadležnostima *mensora* u logoru v. i Rugg., *Diz. ep.* IV, 1949, 608 s. v. *Legio*.

itd. Najveći broj mensora koji se spominju u vojničkim natpisima, nema nažalost, nikakvu bližu oznaku njihovih nadležnosti, pa se o poslovima koje su vršili, malo zna. Dokumentovani su jedino *mentorumenti* i *mentor agrarius*³⁴.

Iz Viminacijuma je dosada poznato više mensora sa dva natpisa koje ovde donosimo u celini:

1. *D(is) m(anibus) / Aur(elius) Vitalis veter(anus) ex / mensore tritici / leg(ionis) VII Cl(audiae) et Aurel(ia) / Macedonia coniux / memoria(m) vivi fabrikabimus (!) / et quod nescientes / accepimus invidi reddidimus* / τᾱϋτᾱ³⁵
2. [---] / [*pro salute*] / [*imp(eratoris) Caes(aris)*] / [*M. Aur(eli) Seve*] / [*ri Alexan*]/[*dri Au*](*gusti*) *n(ostris) / et leg(ionis) V[II] / Cl(audiae) Seve[ri]/anae Alex/andrianae / Myrism[us] / Felicis d[isp]ensatoris*] / *vik(arius) lust[ro] / Cl(audii) Alex[an]/dri ha[s](tati) cum/ mensorib[us] / Iul(ius) Valens Iul(ius) [---] / Fl(avius) Protus Aur(elius) L[---] / Aur(elius) Iulianus Ulp(ius) I[---] / Aur(elius) Viator Val(erius) I[---] / Ael(ius) Aelianus Aur(elius) P[---] / [Au]r(elius) Pyrrus [v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(eriti)] / Modesto et Pr[o]bo co(n)s(ulibus)*].³⁶

Koje su dužnosti mensora u Viminacijumu, čiji broj, kako se vidi, nije bio mali? O ovom pitanju je dosta raspravljano, izloženo je više pretpostavki koje se, međutim, po sadržaju ne razlikuju mnogo. *Veteranus ex mensore tritici* iz navedenog natpisa br. 1 brinuo se, po svoj prilici, za raspodelu žita vojnicima³⁷ i vršio sličnu funkciju koju su ispunjavali spomenuti mentor frumenti, kao i pozniji agrimensores, dokumentovani u jednom natpisu na papirusu³⁸. Karakteristično je ipak, da je spomen mensora tritici usamljen, nepotvrđen ni u kakvom drugom primeru, pa i sadržaj ove funkcije nije do kraja rasvetljen.

Nešto je precizniji natpis koji podiže Myrismus, Feliksov rob, pro salute Severa Aleksandra i legije VII Claudia. Myrismus je dispensatorov vikarije, a možda je i sam dispensator³⁹; kako se iz natpisa vidi, uzeo je učešća u *lustrumu* izvršenom pod upravom hastata Klau-

³⁴ A. Domaszewski, *Die Rangordnung*, 45 sq. stavlja mense u brojnu grupu principala (Principales der Verwaltung), koji se brinu o unutrašnjem uređenju logora (v. i tabelu na str. 49), a u koju još spadaju *hydraularius, optio valetudinarii, doctor fabrum, architectus, medicus* i dr.

³⁵ N. Vulić, *Jahreshefte* 12, Beibl., 154 n. 16=Dessau, ILS 9091 36.

³⁶ CIL III 8112=12656.

³⁷ A. Domaszewski, *Die Rangordnung*, 45 n. 60.

³⁸ R. Cavenaille, *Corpus Papyrorum Latinarum*, 1958, 137.

³⁹ Odnos dispensatora i vikarija nije sasvim jasan. Dokumentovani su brojni primeri u kojima dispensatori, između ostalih pomoćnika, imaju i vikarije. Up. K. Schneider, *Vicarius*, RE VIII A, 1958, col. 2047—2049, ali ne retko *dispensatores* i sami nose oznaku *vicarii*. K. Schneider, *op. cit.*, 2049: „...arcarii, dispensatores, exactores und Oberköche v. hatten oder allenfalls selber solche waren“. Za brojne primere v. Dessau, ILS Indices, s. v. *dispensator*. Kako stvar stoji u vojsci, takođe nije jasno, budući za pouzdanije zaključke nemamo dovoljno argumenata.

dija Aleksandra, zajedno sa jedanaest mensora čija su imena navedena pri kraju natpisa. Mirismov spomenik je dosada više puta komentarisano i zaslužuje, bez sumnje, da o njemu kažemo nešto više, budući da tumačenja lustruma određuju i nadležnosti mensora koji u njegovom sprovođenju imaju izvesnu ulogu. Natpis je prvi objavio K. Torma pred kraj prošloga veka⁴⁰, a zatim i A. Domaševski koji je video spomenik, uneo ga u Korpus⁴¹, a potom ga opširnije komentarisao u članku o *Lustratio exercitus*⁴². Prema Domaševskom, natpis se odnosi na premeravanje teritorije koju je u blizini logora imala pod svojom upravom legija VII Claudia⁴³. Takvo tumačenje zasnovano je na vrlo dugo održanoj i gotovo opšte prihvaćenoj teoriji Bormana⁴⁴ i Premerštajna⁴⁵, koji u lustrumu vide period davanja legionarske teritorije u zakup vojnicima, a u nosiocima lustruma — konduktorima — zakupce zemljišta.

Uvođenje ovog specifičnog davanja legionarske teritorije u najam, odn. utvrđivanje novih privrednih odnosa na zemljištu koje je pripadalo legiji, pripisuje se s pravom Septimiju Severu, koji je, prema poznatoj vesti u Herodijana, dozvolio vojnicima da stanuju izvan logora zajedno sa svojim ženama (γυναιξί συνολοιεύ) ⁴⁶. O vremenu u kome je lustrum sproveden govore i dosada otkriveni natpisi koji ga spominju, a koji su prema datovanim primerima, podizani u periodu od 205—244. godine.⁴⁷ Uz ove činjenice, spomenuli bismo da su nadzor u poslovima obuhvaćenim lustrumom imali primipili, principes i hastati, dakle tri najviša centuriona legije; *agentes in lustrum* su još signiferi, mensores i conductor, a zatim dispensator, vikarius i oslobođenici u službi primipila⁴⁸.

Kada se radi o Viminacijumu, spomenuli bismo i podatak da su lustrum, odn. premeravanje legionarske teritorije, prema tumačenju Domaševskog, često dovodeni u vezu sa popravkama kanaba legije VII Claudia, koje su izvršene prema jednom datovanom natpisu 211 godine⁴⁹. Prisustvo mensora išlo je u prilog takvim zaključcima budući

⁴⁰ C. Torma, *Inscripfen aus Dacia, Moesia Superior und Pannonia Inferior*, Arch.-epigr. Mitt. VI, 1882, 129 sq. n. 90. Spomenik je od belog mermera, vis. 1,15 m., šir. 0,23 m.

⁴¹ CIL III 8112=12656.

⁴² A. Domaševski, *Lustratio exercitus*, Arch.-epigr. Mitt. XVI, 1993, 21.

⁴³ A. Domašewski ad CIL III 8112: „Spectare videtur titulus ad lustrationem territorii legionis VII Claudia, quod ab agro coloniae proximae Viminacii cippis terminalibus dividebatur“.

⁴⁴ E. Bormann, *Der Römische Limes in Österreich* II, 1901, 142 sqq. Up. CIL III 14356³ = Dessau, ILS 9103.

⁴⁵ A. Premerstein, *Römische Soldaten als Landpächter*, Wiener Studien 24, 141 sqq.

⁴⁶ Herod. III 8,5. Up. O. Hirschfeld, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten*, Berlin 1963, 143 sqq. V. takode i M. Platnauer, *The Life and Reign of the Emperor Lucius Septimius Severus*, Roma 1965, 167 sa literaturom o ovom pitanju.

⁴⁷ Natpisi koji spominju lustrum nisu brojni, gotovo su svi datovani posvetama carevima ili spomenom konsulskog para. Nedavno ih je sakupio i komentarisao A. Mócsy, *Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris*, Germania 44, 1966, 312—326.

⁴⁸ A. Mócsy, *op. cit.*, 314.

⁴⁹ CIL III 14509. Premerstein—Vulić, Jahreshefte III, 1900, Beibl. 117 n. 8.

da su verovatno širenje municipalne teritorije na račun logora i novi odnosi uspostavljeni Severovim reformama, zahtevali angažovanje većeg broja tehničara — mensora, čije su dužnosti, kako smo videli, mogle biti raznolike.

Ako bi se prihvatili navedeni zaključci o lustrumu i popravkama kanaba, mentori u Viminacijumu bi ispunjavali one funkcije koje su imali *mentores agrarii*⁵⁰, odn. uzimali bi direktno učešća u premeravanjima na terenu.

Tumačenja lustruma zasnovana na radovima Bormana i Premerštajna, od nedavno su pretrpela osnovanu kritiku. Ne želeći da ponavljamo brojne argumente u prilog novoj teoriji o lustrumu, istakli bismo okolnost da su, prema natpisima, lustra sprovedena i u oblastima u kojima legija nije imala svoju teritoriju, kao napr. u Akvileji, što se nikako ne bi moglo dovesti u sklad sa dosadašnjim tumačenjima. S druge strane, podaci u izvorima o nosiocima lustruma i načinu njegovog sprovođenja, nedvosmisleno ukazuju da *lustrum* treba dovesti u vezu sa *annona militaris*⁵¹, čijim su uvođenjem, takođe u vreme Septimija Severa, poslovi oko raspodele i prinudnog ubiranja poreze došli u direktnu kompetenciju vojske. Iako prisustvo mensora i u ovom slučaju nije sasvim jasno⁵², ipak smo u mogućnosti da o nadležnostima viminacijskih mensora predložimo prihvatljivije rešenje. Uzimajući u obzir činjenicu da njihov broj (natpis br. 2) unekoliko odgovara

⁵⁰ Tako A. Domaszewski ad CIL III 8112, *Rangordnung* 46, smatra da mentori koji se spominju u natpisu CIL III 8112 ispunjavaju funkcije koje su imali *mentores agrarii*. Isto mišljenje zastupaju i drugi istraživači. V. napr. B. Saria, *Viminacium*, RE XVI, 1958, col 2175. Rugg., Diz. ep. IV, 1949, 608 s. v. Legio: „Il titolo di mentor agrarius è solo in CIL VI 3606; ma della stessa carica si tratta certamente in CIL III 8112=12656 dove 11 mentores coadiuvano l'hastatus nella lustratio del territorium legionis“.

⁵¹ Nerešenim pitanjima u vezi sa lustrumom, posvetio je u poslednje vreme više pažnje A. Mócsy u navedenom radu, a nešto kasnije u članku *Zu den Prata Legionis*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, Köln—Graz 1967, 211 — 214. Polazeći od sumnje koje je A. Alföldi izrekao u vezi sa Bormanovim tumačenjem lustruma, Moči je načinio iscrpnu analizu natpisa koji spominju lustrum i njegove nosioce — primipile. U Močijevoj argumentaciji, najvažnije mesto imaju *administratio primipilaria* i *commoda primipili*, koji se sa vrlo mnogo pojedinosti mogu pratiti od III veka, a potom i neki drugi elementi. Napr., u Akvilejskim natpisima (kod Močija, *Das Lustrum* br. 4, 5 i 8), *agentes in lustrum* su primipili, signiferi i oslobođenici različitih legija iz podunavskih provincija, što ukazuje da u Akvileji legija nije imala nikakvu teritoriju koja bi joj stajala na raspolaganju. Zasnivajući svoje mišljenje na ovakvim podacima, lustrum, po Močiju, ne može značiti period iznajmljivanja legionarske teritorije (Verpachtungsperiode des Legionsterritoriums), niti se pod vojničkim konduktorima, odn. nosiocima lustruma mogu videti iznajmljivači, zakupci (Bodenpächter) legijske teritorije, kako hoće Borman i Premerštajn. Močijev zaključak, koji nam se čini verovatnim, bio bi da se pod lustrumom verovatno radi o poslovima u vezi sa poreskom reformom Septimija Severa, tačnije da je lustrum u uskoj vezi sa *annona militaris*.

⁵² A. Mócsy, *Das Lustrum*, 323: „Welche technischen Fachleute unter den vielen militärischen Mentores darunter zu verstehen sind, kann vielleicht erraten werden...“

broju kohorti u legiji⁵³, čini se dosta verovatnim da su mensori bili angažovani u snabdevanju jedinica, možda pre svega u vezi sa raspo- delom žita vojnicima, dakle da se u našem slučaju ne radi o *mentores agrarii*, kako hoće Borman, Premerštajn i dr., već o *mentores frumenti*. Pored prisustva mensora tritici (natpis br. 1), za poslednju pretpostavku govorio bi i zavet Aleksandra, Fortunatovog roba, koji je zaposlen u žitnicama a podiže spomenik geniju mensora i njihovoj sholi. Ovakvu pretpostavku potkrepljuje, pored navedenih, i podatak u Justinija- novom kodeksu, koji izrekom kaže da mensori pripadaju personalu u horeima⁵⁴.

Prisustvo većeg broja mensora u logoru prirodno je vodilo u njihovo organizovanje u kolegij, odn. sholu sa određenim staleškim nadležnostima. Rastuća uloga vojničkih mensora u III veku, svakako je povezana i sa njihovim funkcijama kontrolora u merenjima, pa se na osnovu toga, uz dobro poznate činjenice o povlasticama koje su uživali *agentes in lustrum* (*commoda*), može pretpostaviti da je shola *mentorum* spadala u red bogatijih, dobro stojećih staleških organizacija.

Zanimljivo je istaći da se pojava i brzi razvoj shola ili udruženja u današnjem smislu reći i inače vezuje za vladavinu Severa, o čemu raspolažemo brojnim podacima, naročito u afričkim legijama. O pri- rodi ovih vojničkih organizacija izrečeno je više zanimljivih pretpo- stavki. Treba pri tom istaći da su *scholae principalium* prvobitno pred- stavljale organizaciju pojedinih grupa oficira (s. *signiferorum*, *decu- rionum*, *optionum* i dr.), čiji je zadatak bio čisto vojnički — strateški: priprema akcija, podela naredbi i njihovo proučavanje i sl.⁵⁵. Staleška pitanja izbijaju u prvi plan tek od vremena Septimija Severa, a od tog vremena u većoj meri dolazi do izražaja i kultni karakter shola, koji je, prema Domaševskom, bio i njihova osnovna karakteristika. Vojničko udruženje ispunjava u sholi svoju obavezu lojalnosti prema državi i bogovima, ali istovremeno i dalje održava svoje vojničke obaveze⁵⁶. Sprovođenjem vojnih reformi omogućeno je, bez sumnje, poboljšanje uslova života legionara. *Scholae* postepeno poprimaju i druge nad- ležnosti u smislu zaštite i obeštećenja svojih članova, u slučajevima bolesti ili kakve nesreće, a raspolagale su i izvesnim novčanim sred- stvima za te svrhe, kojima je upravljao *quaestor*⁵⁷.

Dedikant našeg natpisa je Aleksandar, Fortunatov rob. On je po svojoj funkciji *dispensator horreorum*⁵⁸ — blagajnik u viminacijskim žitnicama, nadležan za vođenje računskih poslova, verovatno u

⁵³ A. Domaszewski ad CIL 8112: „*Mentores ipsi milites legionarii esse vi- dentur, quorum numerus cohortium numero conveniet si in cohorte prima duos mentores fuisse statuemus.*“

⁵⁴ Cod. Iust. X. 26, 1.

⁵⁵ V. komentar u Šašela, *Bellum Serdicense*, 8 sq.

⁵⁶ A. Domaszewski, *Religion*, 78 sqq. Up. Šašel, *loc. cit.*

⁵⁷ O odlikama ovih vojničkih udruženja u vreme Septimija Severa, v. i M. Platnauer, *op. cit.*, 169.

⁵⁸ Mnogobrojne funkcije koje su ispunjavali *dispensatores*, na sličan način analiziraju Liebenam, *Dispensator* RE V 1, 1903, coll. 1189—1198 i Rugg., *Diz. ep.* II, col. 1920—1923,

vezi sa prihodima i raspodelom u žitnicama. Dispensator je, ili njegov vikarije, i Mirismus iz navedenog natpisa br. 2, a sličnu funkciju u Viminacijumu ispunjava i Spendon koji diže žrtvenik u zdravlje dvojice careva Antonina Pija i Aurelija Vera⁵⁹. Spendon je, međutim, za razliku od prethodne dvojice, carski dispensator i kao takav verovatno je bio u službi na carskim imanjima u okolini grada⁶⁰.

Myrismus Felicis i *Alexander Fortunati* su svojim nadležnostima vezani za legiju, na sličan način kao i malobrojni dispensatores legionis III Augustae u Africi⁶¹. Iako potpadaju pod *servi ordinarii*, njihov tretman nije običan i oni se smatraju viši rangom od ostalih robova⁶². Vrše funkcije u službi nekog od legijskih principala, u našem slučaju hastata i možda mensora⁶³. Budući da su robovi, oni stanuju izvan logora, verovatno u kanabama (*canabarii*), malim naseljima podignutim na legionarskoj teritoriji, zajedno sa drugim robovima i oslobođenicima legijskih oficira⁶⁴.

Blagajnici u žitnicama, dispensatores horreorum, vrlo su retko dokumentovani u natpisima, za razliku od brojnih, dobro stojećih dispensatora sa drugim nadležnostima. Koliko smo mogli da ustanovimo, jedan dispensator horreorum potvrđen je u jednom natpisu iz Mogontiacum-a⁶⁵, dok jednog spominje Liebenam sa nepublikovanog natpisa iz Kaiser Augusta⁶⁶.

Na kraju nekoliko reči o datovanju natpisa. Aleksandrov spomenik je, kako se vidi iz natpisa, posvećen dvojici careva i samo na osnovu tog podatka teško je utvrditi neki približniji datum. Posveta scholae govorila bi da treba računati sa vremenom Septimija Severa kao terminus post quem za podizanje spomenika, kada se ove vojne institucije prvi put javljaju u većem broju, o čemu svedoči, kako smo videli, više od dvadesetak dosada poznatih natpisa.

Srećnim sticajem okolnosti u mogućnosti smo da ipak predložimo preciznije datovanje spomenika. U muzeju u Požarevcu se, naime, od nedavno nalazi donji deo stuba načinjenog od identičnog crvenkastog mermera kao i naš spomenik. Stub je pri vrhu horizontalno odlomljen, a baza je koso profilisana i proširena, na isti način kao što se Aleksandrov spomenik proširuje pri vrhu. Ovi elementi, kao i gotovo

⁵⁹ N. Vulić, *Jahreshefte* 12, 1907, Beibl. 204, n. 14: Pro s[al(ute)] i(imperatoris) T. Aeli Antonijini Aug[ust]i et Aureli V[er]i Caes[aris] Spendon Aug[ust]istorum] n(ostorum) disp[ensator] [a] solo restit[ut]i.

⁶⁰ O postojanju carskih latifundija u gornjomezijskim oblastima, govorilo bi prisustvo prokuratora, potvrđeno u jednom natpisu posvećenom Septimiju Severu, iz Viminacijuma, a takođe i jedan natpis iz Ratiarije koji spominje carskog dispensatora u ovom gradu. Up. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u G. Meziji*, Beograd 1968, 139.

⁶¹ Up. A. Domaszewski, *Lustratio exercitus*, 19 sqq.

⁶² Rugg., *Diz. ep.* 1922, s. v. *Dispensator*.

⁶³ Legijskim principalima koji su vodili poslove u horeima, pripadali su pored mensora (mensores frumenti, up. A. Domaszewski, *Die Rangordnung*, 45 i 49) i librarii horreorum.

⁶⁴ Up. A. Mócsy, *Zu den Prata Legionis*, 213.

⁶⁵ Ann. ép. II n. 180: disp. h[or]r[um].

⁶⁶ Liebenam, *Dispensator*, RE V 1, 1903, 1197: [For]tis Aug[ust]i servus) disp. hor[reorum].

istovetnost prečnika kod oba spomenika, govorili bi da se ovde radi o dva dela istog spomenika. Nažalost, ovakvu pretpostavku nismo mogli dokazati njihovim spajanjem, budući da se prelomi ne poklapaju. Za izvesne rezerve obezbeđuje nas i činjenica da je naš natpis završen uobičajenom formulom donum dedit, a kod ove vrste spomenika teško je očekivati da je ispod poslednjeg reda naknadno dodat kakav tekst, kako je to ponekad dokumentovano kod nadgrobnih spomenika. Ipak, identičnost materijala, oblika i obrade oba spomenika je očigledna i veoma smo skloni da verujemo da se radi o istom objektu (sl. 2).

Donji deo stuba ima, takođe, urezan tekst u tri reda nejednake dužine:

III. I A L D . . .	[——] ALD [——]
GALLO ET VOLVS	<i>Gallo et Volus[iano]</i>
AVGG COS	<i>aug(ustis) co(n)s(ulibus)</i>

Početni red je vrlo oštećen i izuzev donjih delova triju navedenih slova, ne može se ništa više sa sigurnošću reći. Čini se, ipak, da su prve dve sačuvane crte (a verovatno je to i početak reda) nešto razmaknute, kose, pa se može pretpostaviti da je prvo slovo A ili M. Sledi vertikalna hasta čiji je donji kraj bez vidljivog nastavka, jače oštećeno mesto u širini jednoga slova, a potom donji deo vertikalne haste, takođe bez horizontalnog nastavka; slova ALD (manje verovatno ALB) se sa priličnom sigurnošću razaznaju, a do kraja reda nedostaje više slova čiji se broj, zbog različite dužine redova, ne može ustanoviti. Čitanje ovog reda iz razumljivih razloga nije pouzdano. Spomenimo ipak mogućnost [*ad k*]*al(endas) d[ecembris]*—], na koju nam je ljubazno skrenuo pažnju M. Gabričević.

Duktus i oblik slova u oba natpisa vrlo su slični. Tu bismo naveli karakterističan završetak slova G, vertikalno izveden na gore i završen kraćim horizontalnim serifom. Slično je i sa slovom L čija je druga crta umerene dužine, blago koso povijena pri kraju. Najzad, slovo T čija je horizontalna crta vrlo duga, vertikalnom hastom podeljena na dva dela nejednake dužine (leva crta je kraća). Ovaj oblik slova T je karakterističan za sve primere u tekstu natpisa (r. 3, 4, 7, 10), u oba spomenika, što je teško objasniti kao puki slučaj. Kada govorimo o paleografskim odlikama teksta, spomenuli bismo da su znaci za rastavljanje, a zatim i „paragrafski” raspored redova u natpisu, u oba spomenika istovetni. Najzad, oba spomenika su, kako smo naknadno saznali, nađena na istoj njivi, u ne tako velikom vremenskom razmaku od nekoliko meseci.

Ako bismo prihvatili pretpostavku da se radi o jedinstvenom spomeniku čiji su prelomi tokom vremena jače oštećeni, natpis bi u celini imao glasiti: *Scholae / Genio men/sorum et leg(ionis) VII / Cl(audia) pro salute / d(ominorum) n(ostorum) aug(ustorum duorum) / Alexander For/tunati disp(ensator) horr(eorum) d(onum) d(edit) / [——] ALD [——] / Gallo et Volus[iano] / aug(ustis) co(n)s(ulibus).*

Prema spomenu dvojice careva, Volusijana i Gala, spomenik se datuje u 250—252 godinu. Za neki približniji datum mogao bi se naći oslonac u činjenici da je Galov i Volusijanov prolazak kroz Viminacijum određen u novembar / decembar 251. godine, kada se u viminacijskoj kovnici, jedini put u toku kovanja, izdaju i dva medaljona u čast ovih careva⁶⁷. U povodu nesumnjivih priprema za doček Gala i Volusijana, koje su vršene u Viminacijumu, mogao je nastati i naš natpis, možda samo njegov donji deo sa imenima careva i prigodnom formulom.

O legionarskoj sholi mentorum i žitnicama u Viminacijumu, nemamo nikakvih spomena u arheološkoj literaturi. Skromna iskopavanja ovog značajnog vojnog logora legije VII Claudia, posle Vasićevih istraživanja početkom ovoga veka, nisu nastavljena i još uvek se o topografiji Viminacijuma malo zna⁶⁸. Naš natpis, izuzev što spominje žitnice, nije od većeg interesa za topografska razmatranja, s obzirom da se pod sholom ne podrazumeva uvek prostorija, građevina ili vojnička kapela, ukrašena statuama i žrtvenicima. Zbog specifičnog oblika dedikacije, shola u Viminacijumu uz pomenute shole iz Brigetija i Sirmijuma⁶⁹, odnosila bi se pre na određenu skupinu principala srodnih nadležnosti, a manje na kakvu građevinu ili neki njen deo, kako je to slučaj u Lambezi ili Apulumu. Naravno da se poslednja mogućnost ne može isključiti, o čemu će konačan sud dati buduća arheološka istraživanja u Viminacijumu.

Beograd.

P. Petrović.

R É S U M É

P. Petrović: LA „SCHOLA MENSORUM” DE VIMINACIUM

On publie ici pour la première fois une inscription gravée sur une colonne de marbre rose, découverte en automne 1971 à Kostolac (*Viminacium*), dans le voisinage immédiat du camp militaire. Le bas de la colonne est brisé horizontalement. L'inscription est gravée profondément, avec soin, en lignes d'inégale longueur: *Scholae | Genio men[sorum] et leg[ionis] VII | Cl[audiae] pro salute |⁵ d[ominorum] n[ostorum] aug[ustorum] duorum | Alexander For[tunati] disp[ensator] horr[eorum] | d[onum] d[edit]* [—].

Les *scholae* militaires — *scholae principalium* —, ont été relevées jusqu'à présent dans vingt-trois inscriptions (*s. beneficiariorum, speculatorum, decurionum, tubicinum, signiferorum, centurionum* etc.), recueillies et commentées récemment par J. Šašel (*Bellum Serdicense*, Situla 4, Ljubljana 1961, 5—9). Autant que je sache, la *schola mentorum* n'a pas été attestée jusqu'ici. La formule *scholae, genio mentorum* est également unique. On'en trouve une analogie proche que dans l'inscription de Brigetio dédiée au génie de la légion *I Adiutricis* et *scholae centurionum* (247—249 de n. è.). La formule dédicative mentionnée résulte probablement du fait que l'école

⁶⁷ Up. S. Dušanić, *Novac kolonije Viminacijuma i datumi iz rimske istorije sredine III veka*, Starinar XII, 1961, 14.

⁶⁸ O istoriji i topografiji Viminacijuma pored navedenog rada B. Sarije v. M. Mirković, *op. cit.*, 56—73. V. Popović, *Uvod u topografiju Viminacijuma*, Starinar XVIII, 1968, 29—53.

⁶⁹ V. komentar o ovom pitanju u Šašela, *op. cit.*, 9.

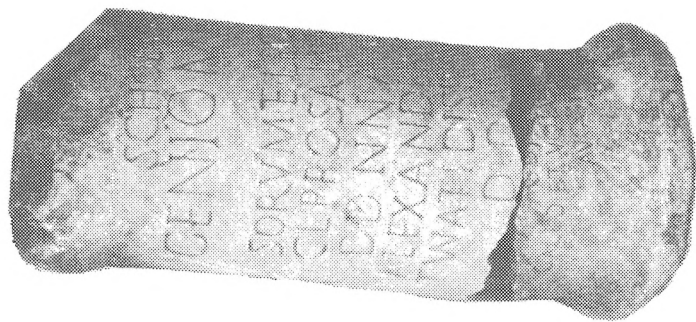
de Viminacium englobait aussi d'autres principales de proche compétence. Toutefois, il n'est pas exclu que cette dédicace signale un changement dans cette institution, dont le caractère cultuel était dominant d'après Domaszewski.

Dans l'organisation militaire de la légion les *mentores* appartiennent à un groupe spécial de soldats (*principales*), qui s'occupent de la construction et de l'aménagement du camp, du ravitaillement de l'armée, etc. Dans la majorité des cas les *mentores* mentionnés dans les inscriptions militaires n'ont malheureusement pas d'attribution définissant leur compétence (exception faite des *mentor frumenti* et *mentor agrarius*), si bien que l'on sait peu de chose sur leur activité. Deux inscriptions de Viminacium (no. 1 et 2) nous font connaître plusieurs espèces de *mentores*. Le *veteranus ex mentore tritici* (no. 1) s'occupait probablement de la distribution du blé aux soldats et remplissait une fonction semblable à celle des *mentores frumenti* et des *agrimentores*. Les onze *mentores* mentionnés dans l'inscription dédiée par *Myrismus*, esclave de Félix (no. 2), ont participé au *lustrum* entrepris sous la conduite de *Claudius Alexander*. Étant donné que l'interprétation du mot *lustrum* détermine aussi la compétence des *mentores* (des *mentores* sont mentionnés dans d'autres inscriptions aussi se rapportant au *lustrum*), l'opinion a prévalu que les *mentores* de Viminacium étaient engagés dans l'arpentage (*mentores agrarii*), et leur fonction a été souvent mise en rapport avec la réparation des *canabae* de la légion *VII Claudia* en 211 (CIL III 14509). Les interprétations du *lustrum*, basées sur les travaux de E. Bormann et de A. Premerstein, ont été récemment critiquées à juste titre par A. Mócsy, qui a montré que l'on doit rattacher le *lustrum* à l'*annona militaris*, par laquelle, du temps de Septime Sévère, la répartition et la perception des impôts entraient directement dans la compétence de l'armée. Cette interprétation du *lustrum* et le fait que le nombre des *mentores* mentionnés dans l'inscription no. 2 équivaut approximativement au nombre des cohortes dans la légion, rendent assez vraisemblable l'hypothèse que les *mentores* étaient engagés dans le ravitaillement des unités, probablement dans la distribution du blé aux soldats. Il nous semble, par conséquent, que, dans notre inscription, il s'agit de *mentores frumenti* et non pas de *mentores agrarii*.

Signalons, finalement, que dans le musée de Požarevac est conservée depuis longtemps la partie inférieure d'une colonne en marbre rose, portant la fin d'une inscription en trois lignes. Cette pierre a été trouvée sur le même site que la colonne d'*Alexander*. Les diamètres identiques, le traitement pareil, l'analyse paléographique, tout confirme, à notre avis, qu'il s'agit d'un même monument. Si l'on ajoute au texte mentionné la partie inférieure (du fragment de Požarevac), l'inscription sera comme suit: *Scholae / Genio men[s]orum et leg[ionis] VII / Cl[audiae] pro salute [p] d[ominorum] n[ost]rorum / aug[ustorum] duorum / Alexander For[tunati] disp[ensator] horr[eorum] / d[onum] d[edit] / [—] ALD [—] [ad k]l[endas] d[ecembris]— / Gallo et Volus[iano] / aug[ustis] co[n]s[ulibus]*. La mention de *Gallus* et de *Volusianus* permet de dater le monument entre 250—252, ou plus précisément en novembre-décembre 251, lors du passage des deux empereurs par Viminacium (selon S. Dušanić).

Sl. 1

Sl. 2